

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

YADİGAR TOFIQ QIZI ƏSGƏROVA

SƏMƏD MƏNSURUN YARADICILIQ YOLU

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2016

Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Rəfiq Yusif oğlu Əliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamran İmran oğlu Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Müdafə "19_" _05_2016-cı il saat ____ AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı (IV mərtəbə).

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "____" _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Azərbaycan ziyalıları Şərq mühiti, müsəlman mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan və xalqın, vətənin tərəqqisi naminə təmənnəsiz xidmətlər göstərən qabaqcıl dünyagörüşlü, sarsılmaz əqidəli ədəbiyyat və incəsənət, elm və sənət fədailəri olmuşlar. Müəyyən bir dövrdə bu ziyalıların bir qisminə «xalq düşməni» kimi ittihamlar verildi, onların yaradıcılığı, milli mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətləri bir müddət tarixin yaddaşı üçün qaralanmağa cəhd edilsə də, gec-tez həqiqət qələbə çaldı. Onlarca əsər təkrar-təkrar çap edildi, haqlarında çox sayda məqalə və kitablar yazıldı. Belə “unudulmuşlardan” biri XX əsrin əvvəlində yazıb yaratmış, şair, publisist, dramaturq, aktyor kimi tanınmış, milli ədəbiyyatımızda xüsusi yeri olan Səməd Mənsurdur .

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Səməd Mənsur özünəməxsus bədii üslubu, kəsərli tənqidi, ictimai həyata fəal, cəsarətli müdaxiləsi ilə tanınan sənətkarlardan olmuşdur. O, istedadlı şair, həvəskar aktyor, bacarıqlı tərcüməçi, ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, milli mədəniyyətin inkişafı yolunda aramsız çalışmışdır. Lirik və satirik əsərləri, bədii publisistikası onun ictimai, fəlsəfi görüşlərinin ifadəsi, mənalı həyatının ədəbi səhifələridir.

Səməd Mənsurun yaradıcılığı onun şəxsiyyəti ilə sıx bağlı idi. Mövzu materialına ədəbi münasibəti şairin həyatdakı mövqeyindən fərqlənmirdi. O, əsərlərində də, həyatda da həqiqət tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

İstedadlı şairin yaradıcılığa başladığı dövrdə böyük simalar yetişir, milli ictimai mühitdə müxtəlif üslubi meyillər və istiqamətlər bir-birini tamamlayırdı. Onların təsirilə bədii təfəkkürü püxtələşən S. Mənsurun yaradıcılığı tənqidi istiqamətli, üsyankar, həqiqətsevər poeziya kimi seçilirdi. Təsadüfi deyil ki, vətəndaş-şairin romantik və realist üslubda yazdığı çoxsaylı əsərlərdə sərt satirik başlanğıc, tənqidi yanaşma, milli bələlərimizin müstəqim üsulla ifşası ön plana çəkilmişdir.

Milli mədəniyyətimizin müasir mərhələsində S.Mənsur kimi şəxsiyyətlərin öyrənilməsi və tanınması, ədəbi-elmi fikrin yenidən onlara doğru istiqamətləndirilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın aktual məsələlərindəndir. Çünki xalqın milli mədəniyyətinin yüksəltdiyi bir şəraitdə belə sənətkarların yaradıcılığı ciddi məna və məzmun kəsb edir.

Açıq düşüncəli, həyata ayıq, müstəqil baxışı olan şairin həyat və yaradıcılığının indi də ədəbi fikir tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanması mövcud dissertasiyanın aktuallığını təmin edən əsas cəhətlərdəndir.

Tədqiqatın predmetini Səməd Mənsurun lirik və satirik yaradıcılığı, publisistikası və dram əsərləri təşkil edir. Bu məqsədlə obyekt olaraq XX əsrdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çap edilmiş şeirlərlə yanaşı, şairin nəşri olduğu “Şeypur” jurnalında dərc olunmuş və arxivlərdə saxlanan müxtəlif janrlı və məzmunlu materiallara da istinad edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində yaranan şeir, publisistika və dramaturgiya kontekstində aparılan araşdırma əsərin predmetini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində elmi məqsəd yaradıcılığı qərəzli olaraq xeyli müddət diqqətdən kənar qalmış S. Mənsurun həyatını, irsini lazımcına öyrənmək, müasir elmi tələblər əsasında təhlil etmək və onun ədəbiyyat tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələri həll etmək nəzərdə tutulur:

– arxiv materiallarının, dövrü mətbuatda S.Mənsur haqqında dərc edilmiş məqalələrin, məlumatların, bədii materialların köməyi ilə şairin həyatı və ədəbi yaradıcılığı haqqında mövcud məlumatları dəqiqləşdirib ümumiləşdirmək;

– şairin lirik və satirik yaradıcılığının əsas cəhətlərini elmi-nəzəri tədqiqat yolu ilə üzə çıxarmaq, ideya-bədii qaynaqlarını müəyyənləşdirmək;

– şairin lirikasının poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq; xüsusilə «Həpsi rəngidir» şeirini elmi-nəzəri təhlil etmək;

– «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin davamçısı kimi S.Mənsur satiralarının ideya-məzmun istiqamətini, ictimai mövqeyini müəyyənləşdirmək;

– şairin publisistik irsini tədqiq etmək, tarixi-ictimai mahiyyətini açıqlamaq;

– sovet dövründə ədəbi tənqidin S.Mənsur yaradıcılığına qeyri-obyektiv, ədalətsiz, qərəzli münasibətini müasirlik prizmasında nəzərdən keçirmək;

– S.Mənsurun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli təhlil metodunun əsasları təşkil edir. Bununla belə, tədqiqatın gedişində elmi üsul və vasitələrdən də istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının XX əsr ədəbiyyatı haqqında ədəbi-nəzəri görüşləri tarixilik prinsipi, komizm, satirik poeziya, dramaturgiya, publisistik üslub və s. haqqında elmi mülahizələri əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Sovet dövründə ədəbi-bədii irsi tədqiqatdan

kənarda qalan S. Mənsurun həyatı, dövrü və mühiti, yaradıcılığının əsas problemləri, üslubi rəngarəngliyi ilk dəfə sistemli şəkildə elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılır. Şairin elmi tərcümeyi-halı müasirlərinin xatirələri, arxiv materialları əsasında dəqiqləşdirilərək öyrənilir, fəaliyyətinin bütün mərhələləri şərh edilir, son vaxtlar onun haqqında yazılan bütün elmi yazılar, məlumatlar izlənilir.

Dissertasiyada Səməd Mənsurun ədəbi irsi və ədəbiyyat tarixində tutduğu yeri və mövqeyi araşdırılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. XX yüzilliyin əvvəllərində tanınmış ziyalılardan olan Səməd Mənsurun şəxsiyyətini, yaradıcılığını işıqlandıran bir çox məqalələr, esselər, portret-öçerklər yazılmışdır. İlk əvvəl şairin vəfatı münasibətilə nekroloq səviyyəli yazılarda, 1920-30-cu illərdə tənqidi səciyyəli məqalələrdə bir sıra məlumatlara yer verilmişdir.

Keçən əsrin 80-ci illərində yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti bu görkəmli şairin irsinə yenidən marağı artırdı. Zahid Əkbərovun “Qaranquş yenidən qayıdır” məqaləsi¹ S.Mənsur yaradıcılığına yeni münasibətin başlanğıcı oldu. A.Abdullazadənin, N.Qəhrəmanovun, B.Əhmədovun və başqa tədqiqatçıların məqalələri ədib haqqında ilk geniş və ətraflı məlumat mənbəyi sayıla bilərdi.

XX əsrin əvvəllərində tanınmış ədəbi-ictimai simalardan olan Səməd Mənsur zamanının aparıcı ədəbi meyl və istiqamətlərini yaradıcılığında özünəməxsus bir tərzdə əks etdirən şair olmuşdur. Bir çox yaradıcı ziyalılar kimi S.Mənsur repressiyalar dövrünün cismani əzablarını, faciə və müsibətlərini ona görə görmədi ki, dünyasını tez dəyişdi, 1927-ci ildə 47 yaşında vəfat etdi. Lakin yaradıcılığına olan amansız sərt tənqidi münasibət onun ruhu üçün hər cür fiziki əzablardan daha ağır oldu. Bu illərdə o, bədii yaradıcılıqdan (bir-iki şeir istisna olmaqla) əl çəkmiş, total quruluşun ideoloji tədbirlər yönündə tərənnüm şeirləri yazmamışdı. Aydın məsləkli, ictimai-siyasi həyata ayıq yanaşan sənətkar artıq yeni quruluşa bəslədiyi ümidini itirmiş, xeyli bədbinləşmişdi. Ədəbi mühitdə yaranan proletkultçuluq xaosu, insanlara qarşı oyanan inamsızlığı, şairin qəlbindəki böhranı daha da dərinləşdirirdi. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, nə yaradıcılıqla məşğul olduğu illərdə, nə də sonralar əsərləri kitab halında çap olunmamış, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, xidmətləri lazımınca qiymətləndirilməmişdi. Əsrin son on illiyinə qədər yalnız «Həpsi rəngidir» şeirinin müəllifi kimi tanıtılan Səməd Mənsurun yüzə qədər lirik və satirik şeiri, habelə pyesləri qalmışdır. Onun

¹ Əkbərov Zahid. Qaranquş yenidən qayıdır. “Elm” qəz., 1987, 30 aprel

² Bax: Səməd Mənsur. Həpsi rəngidir. Bakı: Nəcat, 1993, 31 s.

şeyrlərindən ibarət ilk kitabça Anarın təşəbbüsü və “Ön sözü” ilə 1993-cü ildə nəşr edilmişdir.² Müstəqillik dövründə isə Səməd Mənsurun müxtəlif tərtibatlarda şeir kitabları çapdan çıxmışdır .

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya ədəbiyyat tarixinin, milli sənətsünaslıq və teatr tarixinin yazılmasında elmi-ədəbi qaynaq rolunu oynaya bilər. Əsərdən dərs vəsaiti, xüsusi kursların aparılmasında mənbə kimi yararlanmaq mümkündür. Bu tədqiqat işinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin hazırlanmasında və ali məktəb tələbələrinin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasını daha ətraflı öyrənmələri üçün müəyyən xidməti olacağı zənnindəyik.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu “XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları ilə bağlı ayrı-ayrı məcmuələrdə məqalələr dərc edilmiş, konfranslarda məruzələr oxunmuşdur. Gələcəkdə kitab halında nəşri də nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, 6 yarım fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobeiası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın “Səməd Mənsurun həyatı və ədəbi-ictimai mühiti” adlandırılmış I fəslə 3 yarım fəsildən ibarətdir.

“Elmi tərcümeyi-hal” yarım fəsli ədəbi materiallarından, müxtəlif mənbələrdən seçilmiş məlumatlar əsasında ədibin uşaqlıq və təhsil illərindən danışılır.

Qeyd olunur ki, Səməd Mənsur Hacı Əhməd oğlu Kazımov (Kazımsadə) Bakıda doğulmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan «Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti»nin sorğu vərəqində Səməd Mənsur özünü 1879-cu ildə anadan olduğunu yazır.¹ Əlyazmalarından, məktublarından görünür ki, şair olduqca mühafizəkar ruhlu ailədə böyümüşdür. Cavad Axundzadəyə yazdığı avtobiografik məzmunlu məktubda şair öz həyatını təfəsilatı ilə nəql edir, ünsiyyətdə olduğu müxtəlif insanlardan danışır.

¹ Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu: Fond.16, sax.v.7156, v. 23-26

10 yaşlarında balaca Səməd İçərişəhərin Hamamçılar məscidində Molla Səttar və Molla Ağababının yanında ərəb əlifbasını, Quran surələrini öyrənməyə başlayır. Lakin onun bu təhsili uzun çəkmir, yarımçıq qalır. Tezliklə atası İranın Təngəbun şəhərindən qayıdıb gələrək nökrəçilik etmək üçün balaca Səmədi də özü ilə aparır. Onlar iki il yarım burada qalırlar.

1891-ci ilin payızında Səmədin qabiliyyətini və yazı-pozuya marağını nəzərə alaraq onu rus-müsəlman məktəbinə qoyurlar. Bu məktəbdə həmin vaxt Həbibbəy Mahmudbəyov, Soltan Məcid Qənizadə kimi görkəmli maarifçilər dərs deyirdilər. S. Mənsurun şair kimi yetişməsinə, gələcəkdə geniş fəaliyyətinə, səhnəyə olan məhəbbətinə həmin ziyalıların böyük təsiri olmuşdur.

Həbibbəy Mahmudbəyovun himayəsində olan rus-müsəlman məktəbində fars dili də keçilirdi. S.Mənsur İranda olarkən fars dilini yaxşı öyrəndiyindən dərsləri asanlıqla mənimsəyir, ruscaı öyrənməyə daha çox səy göstərirdi. Şair sonralar yazmışdı: «Təngəbunda olan zaman bir çox şeylər yazmışdım və həpsini bir dəftərdə toplamışdım. Bir neçə milli nəğmələr yazıb şagirdlərlə səhnədə oxuduq. Əhd və istək ilə 1895-ci ildə Həbibbəyin dörd dərəcəli məktəbini bitirdim. Rusca yazmağı və oxumağı öyrəndim»¹. Həyatının son günlərində Səməd Mənsur «Övladıma vəsiyyətlərim» adlı məktub qoyub getmişdir. Ağır ömür yolu keçən insanın bu yazısı təkcə öyüd və nəsihətdən ibarət deyil, həssas bir atanın xarakterindəki mənəvi-əxlaqi bütövlüyü, düzlüyü təcəssüm etdirən nümunədir.

“Ədəbi - ictimai mühiti” yarımfəslində S. Mənsurun yaşadığı dövrün ziyalıları, şairləri ilə münasibətlərindən, birgə fəaliyyətlərindən bəhs olunur.

Çap məsələsi çətin olduğundan XIX əsrin sonunda yaşamış bir sıra ziyalıların yazdıqları əsərlərin bəziləri itib batmış, müasir oxucu üçün naməlum qalmışdır. Lakin əsil sənətin püxtələşməsində bu ziyalılar böyük rol oynamış, M.Hadi, H.Cavid, M.Ə.Sabir kimi şairlərin ilk müəllimləri, Şirvan ədəbi məktəbinin görkəmli simaları olmuşlar. Belə həvəskar şairlər dövrü mətbuat səhifələrində də çıxış edir, yaradıcılıq mübadiləsi aparırdılar. “XIX əsrin ikinci yarısından XX yüzilliyin 20-ci illərinə kimi mövcud olmuş “Məcmüəş-şüəra” ədəbi məclisi təqribən yarım əsrdən çox fəaliyyəti dövründə çox nüfuzlu, qüdrətli şairlər yetirmişdir”².

S.Mənsur Bakı mühitinin ədəbi-ictimai həyatında baş verən bütün işlərə qoşulmağa, yardım etməyə can atırdı. 1910-cu ildə fəaliyyətə başlayan «Səfa» maarif cəmiyyətini yarananlardan biri də Səməd Mənsur olmuşdur. Bütün bu

¹ Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. Fond 16, sax.v.7156, vərəq 23-26

² Haşimbəy Saqib. Divan. Bakı: Nurlan, 2009, s.6.

illərdə S.Mənsur cəmiyyətin xeyriyyəçilik işlərində yaxından iştirak etmiş, yazdığı və tərcümə etdiyi səhnə əsərləri ilə tamaşalar hazırlamış, müxtəlif mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərmişdir.

Səməd Mənsur yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə – 1918-1919-cu illərdə «Şeypur» satirik jurnalının nəşiri olmuş, eyni zamanda «Hümmət» fir-qəsinin orqanı olan «Azərbaycan fəqərəsi» qəzetinin çıxmasına yaxından köməklik göstərmişdir.

«Turan» mətbəəsində çap olunan həftəlik «Şeypur» məzhəkə jurnalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində nəşr olunmuşdur. O dövrün bütün satirik jurnalları kimi «Molla Nəsrəddin» jurnalının təsiri ilə yaranmış məcmuənin redaktoru Məmmədəli Sidqi idi. Əliabbas Müznibin yazdığına görə Səməd Mənsur «Şeypur» jurnalında nəşirlik edərkən məqalələrin çoxunu özü qələmə alır, redaktə məsələləri ilə də məşğul olurdu.

S.Mənsuru həmkarlarından – yazıçı, şair dostlarından fərqləndirən cəhətlərdən biri də maddi vəziyyətinə görə ədəbiyyatdan, mədəniyyət və maarifdən uzaq olan bir mühitdə çalışması idi. Mühasibliklə məşğul olduğu üçün o əsasən tacirlərlə, işbazlarla, milyon sahibləri ilə işləməli olurdu. Bu kimi səbəblər şairə mənəvi çətinliklər törədirdi, ədəbi yaradıcılığına mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, o, yerdə qalan «boş vaxtlarını» məfkurə dostları ilə bir yerdə keçirməyə çalışırdı. N.Nərimanov, Ə.Müznib, A.Səhhət, M.Hadi, C.Cabbarlı, H.Abbasov, B.Talıblı və başqaları ilə səmimi münasibətdə olan S. Mənsur bu cür əlaqələrdən bəhrələnməyə çalışırdı.

Əliabbas Müznib S. Mənsurun fəaliyyəti haqqında yazdığı «Tərcümeyi-hal»da¹ şairin həyat və yaradıcılığının ümumi cəhətlərini xatırlatmaqla yanaşı, bütün xidmətlərini sovet ideologiyası nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirirdi. O, S.Mənsurun Ağakərim Salikin üslubuna uyğun əsərlərinin çap olunduğu qəzet və məcmuələri də göstərirdi. Bütün bu illərdə S.Mənsur cəmiyyətin işlərində yaxından iştirak etmiş, yazdığı və tərcümə etdiyi səhnə əsərləri ilə tamaşalar hazırlamış, müxtəlif mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərmişdir. Ömrünün son günlərində işdən uzaqlaşdırılmış, tək qalmış S.Mənsur çap edilməyən, lakin çoxunun əzbər bildiyi şeirləri ilə də tənqidindən qalmır, şəxsi halını ifadə etməyə çalışırdı:

Getdi əldən o keçən sevməli günlər, Azər,
Yaxıyor indi qəmin könlümü azər, Azər.²

Səməd Mənsur yaradıcılığının ilk illərində qəzet və jurnallarda «Səməd Kazımov» imzası ilə çıxış etmiş, sonralar «Mənsur» təxəllüsünü götürmüşdür.

1 Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, s.v. 348, 9301. Tərcümeyi-halı və əsərlər

2 Səməd Mənsur. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.38

Şeirlərində tez-tez işlətdiyi hürufi terminləri, azad, ali düşüncə, «kamil insan» ideyası onun fəlsəfi düşüncələrinin mərkəzində dururdu:

Mən ki, dərvişməzaqəm, mənə mənsəb nə gərək?

Mənsəbə-məsnədə gülməzmi qələndər, Azər?¹

Səməd Mənsur dünya nemətlərinə, mənsəbə-sərvətə laqeydliyini, yüksək hiss və duyğulara meylini ifadə etmişdir. «Dərvişməzaqlığın, qələndərliyin» (qələndər-dərviş, filosof) hürufi terminləri olduğunu nəzərə alsaq, «Mənsur» təxəllüsünün də təsadüfi olmadığını görürük. Tədqiqatçı Abbas Abdullayev S.Mənsurun özünün yazdığına görə «Məcməüş-şüəra» ədəbi məclisinin iştirakçıları ilə şeirləşmələri zamanı uğurlar qazanaraq «Mənsur» təxəllüsünə layiq görüldüyünü qeyd edir.²

”İrsinin tədqiq tarixindən” yarımfəslində şair haqqında son 20 il ərzində yazılmış məqalə və oçerklər araşdırılır.

20-ci illərə qədər ədəbi və ictimai həyatda fəal iştirak edən Səməd Mənsur haqqında mətbuatda xəbərlər şəklində bəzi xırda məlumatlar dərc olunurdu. Vəfatı münasibətilə yazılan nekroloq və məqalələr ilk dəfə şairin həyat və yaradıcılığı, ədəbi aləmdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Qədir Mərdanlının «Səməd Mənsurun tərcümeyi-halı»nda şairin həyatı haqqında müfəssəl, dəqiq məlumat vardır: «... Daima həyatında təsadüf etdiyi acı həqiqətləri “acı gülüşlər” kimi təsvir etməklə bərabər, istibdadın qəhri altında inləyən türk xalqının maarif cəbhəsində çalışmış və daha doğrusu, çalışmaları sayəsində səadətə böylə çatmalarını arzu edənlərdən biridir»³. «İqtisadi xəbərlər» məcmuəsində, «Yeni fikir» qəzetində dərc olunan məqalələrdə Səməd Mənsurun ədəbi görüşlərini, fəaliyyət sahələrini işıqlandıрмаğa çalışaraq C.M. imzalı müəllif onun siyasi mövqeyinə də toxunur: «Səməd Mənsur gəyət... inqilabçı şair idi. Çar və müsəvat zamanı onu əhatə edən zəhmətkeş kütlənin dərvinə ağlamış və öz hissiyyatını gizlətməyərək istər ictimai və inqilabi fəaliyyətində, istər dili və qələmi ilə apardığı mübarizədə göstərmişdir. Müsəvat parlamənində təxsis etdiyi şeirində:

Gök yüzi az-az deyirlər tar olar, əlbəttə ki...

Xəstələnmiş könlümüz bimar olar, əlbəttə ki...

sözləri ilə şair müsəvat üsul-idarəsini təziyələyərək azərbaycan zəhmətkeşlərinə üzünü tutur...»⁴ Belə mədhlərdən o qədər də çox keçməmiş Səməd

1 S.Mənsur. Göstərilən əsəri, s.38

2 Yəni orada. s.5

3 «İqtisadi xəbərlər», 1927, №1 (91), s.54

4 «Yeni fikir», 1927, 30 yanvar

Mənsur haqqında fərqli sözlər oxuyuruq: “...Səməd Mənsurun “Həpsi rəngidir” şeiri ümitsizliyin və ictimai düşkünlüyün aydın bir ifadəsi idi. Hər şeyin bir rəng və saxtalıqdan ibarət olduğunu iddia edən şair əsərinin sonunda bu qərara gəlir:

İndi ki, mümkün deyil aləmdə olmaq kamiya b,

Ey gözün qurbanı, ver genə sağər, şərab...

Proletar inqilabının xalqlara verdiyi azadlığı, ölkədəki yeni quruculuq işlərini, mədəni yüksəlişi və ən humanist şairlərin xülyasını parlaq bir həqiqətə çevirən sovet hakimiyyətini görə bilməyən, “uyma ey dil, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngidir” deyərək xalqa böhtan atan bu adam tünbətün olmuş müsavətin açıq bir ağçısı kimi çıxış edirdi”¹.

Belə müqayisələri, zidd münasibətləri görəndə “Həpsi rəngidir” şeirindəki həqiqətlər, reallıqlar açılır, insan varlığının bəlkə özü də bilmədən dəyişməsi, ideologiyalardan, hakimiyyət üsulundan asılılığı üzə çıxır. Birinci məqalədə “müsavət üsuli-idarəsini təziyələyən” Səməd Mənsur, ikincidə isə “müsavətin ağçısı” – Səməd Mənsur. Çox qəribə paradoksdur ki, tənqid və tərifi əsasən “Həpsi rəngidir” şeirinə ünvanlanır, şairi bu şeirə görə yamanlayır, illərlə qadağa qoyurlar, yaxud bu şeirə görə də sevir və tanıyırdılar.

1988-ci ildə A.Abdullazadənin “Sədaqət ümidli” adlı esse-məqaləsi² Səməd Mənsuru Azərbaycan poeziyasında xüsusi yeri və mövqeyi olan görkəmli şair-publisist kimi təqdim edir, irsinə əhatəli elmi nəzər salmaqla onun ədəbi taleyini həm tənqidçi, həm də şair kimi izləməyə çalışırdı.

S.Mənsurun ədəbi fəaliyyətini maraqlı faktlar, həyatı haqqında yeni sənədlər, xatirələrlə canlandıran “Bir ömrün rəngləri” məqaləsi³ ədəbiyyatşünas Nazif Qəhrəmanlının şair haqqında yazacağı ilk sanballı əsərin başlanğıcı idi; alim 2000-ci ildə elə eyni adda monoqrafiya çap etdirmişdir.⁴ Monoqrafiyada müəllif görkəmli ədibin həyat və yaradıcılıq səhifələrinə diqqət çəkərək, teatr və sənət axtarışlarını dolğun işıqlandırmışdır. Monoqrafiyada S.Mənsurun həyat yolu xatirə-faktlar, müasirlərinin qeydləri, tarixi mənbələrlə təsdiq edilir, yaradıcılığı ictimai fəaliyyəti ilə paralel şəkildə izlənilir. Professor Bədirxan Əhmədovun “Qəribə taleli şair” məqaləsi⁵ S.Mənsurun həyatına, əsərlərinə aydınlıq gətirmək, xüsusilə satirik şeirlərinin şərhini oxucunu məlumatlandırmaq baxımından maraqlıdır. Şairin həyat yolu ilə sintezdə aparılan sosioloji təhlildə alim indiyə kimi bu cəsarətli,

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c, Bakı: 1944, s.267

² Abdullazadə Arif. Sədaqət ümidli. “Bakı” qəz., 1988, 7 yanvar

³ Qəhrəmanlı Nazif. Bir ömrün rəngləri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1987, 17 sentyabr

⁴ Bax: Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm, 2000, 84 s.

⁵ Əhmədov Bədirxan. Qəribə taleli şair. “Bakı” qəz., 1989, 28 dekabr

tənqidi poeziyanın ideya istiqamətini, qadağan olunması səbəblərini, açıqlayır.

Tənqidçi Vaqif Yusifli “Tənqid yarpaqları” kitabının “Ədəbi portretlər” silsiləsində “Rəngidir” şeirinin tədqiqinə və təhlilinə xüsusi yer ayırmışdır.

Dissertasiyanın “**Səməd Mənsurun bədii yaradıcılığı**” adlı ikinci fəslində Səməd Mənsurun lirikası, satiraları və dramları üç yarım fəsildə araşdırılmışdır.

“**Lirikasının qaynaqları və ideya-bədii xüsusiyyətləri**” yarım fəsli ədibin ilk əsərlərini, siyasi-fəlsəfi poeziyasını, “Həpsi rəngidir” şeirinin təhlilini əhatə edir.

XX əsrin əvvəllərində poeziyada ictimai-siyasi mövqedən çıxış edən Səməd Mənsurun şeirləri şəxsi, intim hisslərdən uzaq, siyasi, vətənpərvər, fəlsəfi lirika olmuşdur. Şairin istedadı, yaradıcılığının fərdi üslubi keyfiyyətləri lirikasında açılmış, dünyagörüşü, fəlsəfi ümumiləşdirmələri, həyat haqqında düşüncələri bu janrda daha müvəffəqiyyətlə işlənmişdir. Onun satiraları və publisistikası poeziyasındakı aparıcı ideya-məzmunları qüvvətləndirmiş, tənqidi-realistik istiqamətdə davam etdirmişdir.

Zəngin satirik irsi və ciddi lirik əsərləri Səməd Mənsur yaradıcılığının lirik-satirik üslubunu müəyyənləşdirmişdir. Lirikası ilə satiralarındakı bədii fikir və intonasiya sərbədsizliyi sənətkarın ifadə üsuluna xas olan spesifik keyfiyyətlərdən irəli gəlir. Lirika ilə satiranın vəhdəti klassik poeziya tarixində M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində də özünü göstərmişdir. Bu poetik xüsusiyyət çox vaxt şairlərin öz zamanının ictimai-siyasi hadisələrinə fəal münasibəti, dünyanı fəlsəfi qavrayışı ilə də əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, bəzi hallarda S.Mənsurun konkret bir əsərinin lirik ya satirik olduğunu müəyyənləşdirmək də çətin olur.

XX əsr romantizminin güclü dalğaları S.Mənsurun da lirik yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Şairin romantik əsərləri üsyankar pafosu, bəzən fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyli, ictimai mahiyyəti ilə özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Təsadüfi deyil ki, “Füyuzat” jurnalının tədqiqatçısı Ş.Vəliyev məcmuədə çıxan ədəbiyyat materiallarının Azərbaycan ədəbi fikrinə, romantik təfəkkür sisteminə təsirini qeyd edərək M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, A.Divanbəyoglu, S.Səlməsi, Ə.Səbur və başqaları ilə yanaşı, S.Mənsur və başqa romantiklərin də yaradıcılıq uğurlarına səbəb olmasını vurğulayırdı¹.

S.Mənsurun lirik şeirlərindəki mətləblər gah müstəqim ifadə üsulu, gah da fəlsəfi ifadə tərzilə müşayiət olunur. Bu mənada şairin məşhur «Həpsi

¹ Bax: Vəliyev Şamil. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, s.113

rəngidir» şeiri ictimai-fəlsəfi əsərdir.

Son şeirlərində sənətkar həyat fəlsəfəsinə, küskünlüyə meyl göstərir, satira elementləri, alleqorik obrazlar romantik ifadə üsulunda təqdim olunur.

S.Mənsurun tərənnüm etdiyi yüksək ictimai qayə, siyasi ədalət və həqiqət arzuları şairin şəxsi keyfiyyətləri ilə vəhdət təşkil etmişdir. Əsil vətənpərvər ziyalıni yetişdirən gerçəkliyin şərtləri ilə bütöv xarakterli şəxsiyyətin qovuşması Səməd Mənsurun simasında və yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Mövcud ədalətsizliklərlə barışmazlığı şairin onsuz da ağır həyatını çətinləşdirsə də sənətkar ömrünün axırına qədər öz prinsiplərinə sadiq qalmışdır.

İyirminci illər poeziyamıza türk şeirinin təsiri xüsusilə güclü idi. Ə.Hüseynzadənin, M.Hadinin, H.Cavidin, S.Mənsurun, Ə.Cavadın yaradıcılığında N.Kamalin, T.Fikrətin, Ə.Hamidin inqilabi-romantik, üsyankar və barışmaz ruhunun ifadələri əks-səda verir, azadlıq ideyaları, ümumbəşəri amallar onları yaxınlaşdırırdı:

Din şəhid ister, asiman kurban,
Hər yanda durmadan kan akacak,
Durmadan her yanda kan!¹

Dövrün işıqlı zəkaları bitib tükənməyən qırğın və faciələrin əleyhinə çıxır, ən təsirli poetik vasitələrlə zülmkar qüvvələrə emotiv münasibət bildirirdilər. Səməd Mənsurun da 1917-ci ildə «Zəhmət sədası» qəzetində çap edilmiş «Qan» şeirində humanist təfəkkürün əks-sədası, qanlı qovğalara sonsuz nifrəti səslənirdi:

Bir gün ki, baxan hər tərəfə qan görəcək, qan,
Qarşı duruyor zülmət ilə bədri-dirəxşan...²

Burada iyirminci yüzilliyin başlanğıcı qanlı bir səhnə kimi təsvir edilir. Türk şairləri Namiq Kamal və Tofiq Fikrətdən gətirdiyimiz nümunələr həmin dövrdə dünyanın analogi təsvirinə müştərək obrazlarla tez-tez müraciət olunduğunu sübut edir, belə əsərlərin sosial təsirinin inqilabi pafosla ifadədən heç də az olmadığı aydın olur.

1919-cu ildə yazılmış «Millət rəislərinə» şeiri Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti illərinə təsadüf edir. Monoloq formasında yazılmış əsər poetik ittihatnamədir.

«Beynəlmiləliyyət» şeiri proletar təfəkkürünün təsiri ilə ümumbəşəri siyasi problemlərin milli poeziyamızda əksidir.

S.Mənsurun poeziyasında türkçülük ideyalarının səslənməsinə o qədər də tez-tez rast gəlmirik, lakin şair düşüncəsi, varlığı ilə türkçü idi. Hətta ədibin

¹ Təvfiq Fikret. Ankara caddesi, İstanbul, 1957, s. 34

² Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.29

həyatından xəbərsiz olanlar onun pantürkist düşüncəsinə görə 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından biri olduğunu sanırlar. 1926-cı ildə yazdığı bir şeirində yeni hökumətin antitürk siyasəti, ideoloji təzyiqlərinə görə millətin necə təhlükə ilə üzləşəcəyini xəbər verirdi:

Türklüyün varlığı qeyrə nə böyük qorxuymuş,

Dost-düşmən onu məhv etməyi istər, Azər¹.

İstedadlı şair Səməd Mənsurun 1920-30- cu illər ədəbi tənqidində adı tez-tez çəkilən «Həpsi rəngidir» şeiri ictimai məzmununa, bədii-fəlsəfi dəyərinə görə poeziyamızın dəyərli nümunələrindəndir.

Uzun müddət sovet ideologiyasına xidmət edən ədəbiyyatşünaslar Səməd Mənsuru «burjua dünyagörüşünə xidmət edən şair» kimi qələmə vermiş, «Həpsi rəngidir» şeirini isə az qala şairin bütün yaradıcılığını ifadə edən əsər kimi siyasi baxışlarla araşdırmışlar. Həmin şeir də ideoloji təzyiqin təsiri ilə «mürtəcə romantizmin» nümunələrinə aid edilmişdir². Görkəmli tənqidçimiz Nazif Ələkbərli “Həpsi rəngidir” müxəmməsini milli simvolizmin ən yüksək zirvəsi sayıla biləcəyi fikrində idi: “Səməd Mənsurun poetik-fəlsəfi idrakı həmişə rənglərlə nəfəs alır... “Rəngidir”in fəlsəfi yozumu iki əsas qənaətə söykənir: 1. Dünya fanidir, həyat özü də əhəmiyyətsiz zərrədir; 2. Yalnız ölüm haqdir, həyat isə rənglərdən ibarətdir...”³.

«Rəngidir» məcazının bədii-estetik funksiyası birinci bənddən aydınlaşır. Bu obraz əbədi olmayan, dəyişən, min bir rəngə boyanan fani dünyanın simvolu kimi anlaşılan bütün məna çalarlarını özündə əks etdirir. “Rəngidir” sözünün semantik açılışı, uğuru, bədii tutumu bu ifadədəki sarkazm məna çaları Səməd Mənsur üslubunun məhsulu olmaqla onu başqalarından fərqləndirir. Rəng məfhumu əsərdə həm də assosiativ məqamda işlənir, yəni adi, sadə, birmənalı olmayan. Ümumilikdə, Səməd Mənsur yaradıcılığının yetkin dövrünə təsadüf edən «Həpsi rəngidir» şeiri Şərq fəlsəfəsində əsrlərcə formalaşmış mənəviyyat modelinin cizgilərini əks etdirən ifadə formasındadır. Şərq poeziyasının yüzlərlə şairi tərəfindən qələmə alınmış mövzunu Səməd Mənsur yeni bədii biçimdə işləməklə poetikasının geniş imkanlarını bir daha göstərə bilmişdir. Müasir bədii təfəkkürümüzə də daxil olmaq hüququ qazanmış “Həpsi rəngidir” şeirinin ən son poetik nümunələrlə müqayisəsi də bunu sübut edir. S. Mənsur təkcə yaradıcılıq üslubu ilə deyil, fəlsəfi-ictimai düşüncələri ilə də görkəmli romantiklər N.Kamal, Ə.Hamid, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi və H.Cavidə

¹ Səməd Mənsur. Yenə orada, s. 38

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II c., Bakı, 1944, s.87

³ Ələkbərli Nazif. Göstərilən əsəri, s.16

yaxınlaşdı. Şərq fəlsəfi fikrinin işığında formalaşmış bu sənətkarlar əsrin kataklizmlərini müdrik bir sakitliklə qarşılasalar da yaradıcılıqlarında üzə çıxan üsyan və barışmazlıq bədbinlik, kədər motivləri ilə birləşirdi. Bu bədbinlik və kədər şairlərin real gerçəkliyə qarşı özünəməxsus mövqeyi idi. Aşağıda Ə.Hamidin XX əsri qara rəngdə təsvir etdiyi şeir parçasını seçməsi təsadüfi deyil, «rəng» məfhumu burada yalnız qaraya aiddir. Yer üzünün əşrəfi olan insanlığın əlilə baş verənlər, adi hala çevrilmiş müsibət və faciələr sənətkarların gözündə bütün dünyanı qaraya boyayırdı:

Ne gorse dide-i pür-nem siyeh- reng
Ne yad etse dili berhem siyeh- reng.
Cin ü adem kimi görsem siyeh- reng.¹

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarın qabaqcadan uzaqgörənliklə duyub şeirlərində, satiralarında və pyeslərində əks etdirdiyi faciəvi insan taleyi məhz «Həpsi rəngidir» əsərinin ideya-bədii məzmunundan keçib gəlmiş və yaradıcılığının leytmotivi olan bu əsərlə Səməd Mənsur Azərbaycan poeziyasında əbədi yaşamaq hüququ qazanmışdır.

“Satiralarında sosial mühitin tənqidi” yarım-fəsləli şairin satirik yaradıcılığından bəhs edir.

Xalq arasında lirik şeirlər müəllifi kimi tanınan S.Mənsurun satiraları, felyetonları kəmiyyət etibarilə daha zəngindir. Həyatı dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan, mənəvi-estetik keyfiyyətləri ilə klassik ədəbiyyata, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinə bağlı olan şairin satirik şeirlər yazması təbii idi: “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz dövrünün parlaq ədəbi güzgüsü idi, zəngin rəngarəng tematikaya malik idi”².

Səməd Mənsurun ilk satirik şeirləri 1912-ci ildən «Tuti», «Zənbur», «Şeypur» və b. jurnallarda çap olunmuşdur. Sabir ənənələrinin təsiri, yaradıcılıq vərdişləri, poetik təcrübəsi onun kimi eləcə də digər sənətkarların – Əli Nəzminin, Əliqulu Qəmküsarin, Mirzəli Möcüzün, C.Cabbarlının da əsərlərində öz bədii əksini tapmış, Vətənin tərəqqi və mədəniyyəti uğrunda apardıqları məqsədyönlü işdə onlara ən gözəl örnək olmuşdur. Bu ziyalılar böyük maarifpərvərlik ordusunun əsgərləri idi.

S.Mənsur istedadlı şair olduğu kimi, aydın məsləkli, həyatda sabit mövqeyi olan şəxsiyyət idi. Hər an buqələmun kimi min rəngə boyanan, siyasi quruluş əvəz olunduqca prinsiplərini, fikirlərini, hətta adlarını belə dəyişən ziyalılar şairdə həmişə ikrah hissi doğururdu. “Söyüşün”, “Boynu qıraxmallı bəy”, ”İskilər liləndilər”, “Cavan həkimlərimizə” və b.

¹ Abdülhak Hamid Tarhan. Bütün şiirleri. İstanbul: Derhan yayınları. 1240, s.34

² Hüseynov Firidun. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986, s.23

satiralarında, felyetonlarında pozulmuş oxumuşların müxtəlif naqis cəhətlərinin tənqidini izləyirik.

S.Mənsurun ziyalı tiplərini ifşa edən əsərlərdən biri də «Söyüşün, ey nəciblər, söyüşün!» satirasıdır. Millətin mədəni təbəqəsinin ifşasına yönələn əsərdə az-maz savadı olan, Avropa qaydasında geyinib keçinən, özünü millətin qəhrəmanı kimi göstərməyə can atan daxilən çürük və mənasız adamlar nəzərdə tutulurdu. XX əsrin əvvəllərində çoxları bu xəstəliyə düşər olmuş, camaat onların əlindən bezmişdi

Dini mövhumatın, fanatikliyin tənqidi, ikiüzlü din xadimlərinin portretləri S.Mənsurun satirik yaradıcılığında geniş əksini tapmışdır. Eyni mövzuya şairin təkcə satiralarında deyil, felyetonlarında da toxunulur. «Bu cümələrdən», «Mərsiyəxan deyir», «Mənim olsun», «Şeyx», «Ərbəin qurtarmaq münasibəti ilə», «Gödən», «İrandan nəva», «Bir möminin avropalıya xitabı» və s.satiralarında sənətkar ayrı-ayrı insafsız mollalara, şeyxlərə, axundlara tənqidi münasibətini bildirir.

Sovetlər zamanında Səməd Mənsurun satiraları forma və məzmunca dəyişmişdi, o, bəzən həcv üslubuna üstünlük verir, konkret insanlara ünvanlanmış kupletlərlə fikrini bildirirdi. Şair Mirbəşir Qasımova, Hacıağa Abbasova, 1920-22-ci illərdə xalq komissarı təyin edilmiş Səməd Ağamalioğluna da şeir həsr etmişdi:

Bazar bağlanmışdır, qəhətlik çökmüş,
Satılan şey qalmamış, vicdandan başqa.
Hər şeyin qiyməti yüz qat yüksəlmiş,
Ucuz şey qalmamış insandan başqa¹.

1926-cı ildə yazdığı “Yəs və təhəssür” şeirində S.Mənsurun sovet quruluşundan narazılığı incə və gizli istehza pərdəsinə bürünmüşdür. “Azad olalım” birləşməsi zahirən müstəqim şəkildədir, ”şad olalım” ifadəsində gizli ironiya açılır,”qoymadı xəlq ki” ironiyanın şiddətini artırır:

Dedim azad olaraq şad olalım,²
Qoymadı xəlq ki, azad olalım.²

Şeir Sovet quruluşunu ideal bir hakimiyyət forması kimi təqdim edənlərə ünvanlanır, zamanındakı naqislikləri “bizdə də var, sizdə də var” təkrarlanan rədif-ışarənin köməyiylə müqayisə fonunda bildirir, bilavasitə deyilənlərin yalan olduğunu təkrar rədiflərlə daha kəskin nəzərə çatdırırdı:

Mərifət qanmayan ərbabi-rəyasət tək-tək,
Qan udan əhli-ziya bizdə də var, sizdə də var..³

¹ Azərbaycan sevgi poeziyası. II kitab, Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, s.23

² Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.30

³ Yəne orada, s.41

Rusiya çarı Nikolayı “yezənə” adlandıraraq, dəqiq mühakimələrlə siyasi olaylara da qarışan, siyasi ironiya tikanlarını lazımlı məqamlarda işlədən Səməd Mənsur kəskin satirik ifadələr yaratmaqda ustad idi:

Gülşəni-bəxtin, a yezənə, nə səbəb, soldu sənin,
Millətə yaxdığın odlar gözüvə doldu sənin...¹

Satiralarını, felyeton və məqalələrini müxtəlif gülgü jurnallarında, dərgilərdə çap etdirən Səməd Mənsur bütün mollaənşərəddinçilər kimi məzəli adlardan, gizli imzalardan istifadə edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Səməd Mənsur bəzi əlavələr etməklə, Bülbüləli Pompuşalı, Dostun Pompuşalı, Doxtur:Pompuşinski, Molla Pompuşalı, əsasən Pompuşalı, Səməd Mənsur, Tuti, Ağa Tuti imzalarından istifadə etmişdir.

“Dramaturji yaradıcılığı” yarımfəsli Səməd Mənsurun pyesləri, aktyorluq fəaliyyəti haqqındadır.

“Səfa” cəmiyyətini təmsil edən və onun fəal üzvlərindən olan S.Mənsur buradakı tamaşalarda aktyorluqla məşğul olur, pyeslər yazır, tərcümələr üzərində çalışırdı. Onun “Maarif”, “Cinayət”, “Dərviş”, “Rəzalət səbəbləri”, “Mükafat”, “Aktyor”, “Dövlətin təhsili və təsiri” pyesləri dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, müvəqqəti uğur qazansa da sonralar unudulmuşdur. Bədii cəhətdən o qədər güclü olmasalar da zamanın aktual problemlərinə həsr olunmuş bu əsərlər ədəbin yaşadığı dövrün tələblərinə, onun əsas həyat məqsədinə xidmət edirdi.

“Maarif” pyesi S.Mənsurun yaşadığı dövrün mənzərəsini, yenilik və müasirliklə köhnəlmiş düşüncənin rəqabətini göstərir. Xurafatın, köhnə adətlərin əsiri olanların savada meyl edənlərlə mübarizəsi adi bir ailənin fonunda tamaşaçılara çatdırılır.

Səməd Mənsurun 1923-cü ildə çap olunmuş “Dövlətin təhsili və təsiri” adlı 3 pərdəli faciəsi kompozisiya cəhətdən də ardıcıl, yığcam quruluşa, aydın ideya-məzmununa malikdir. Başqa dramlarına nisbətən süjetin inkişaf xətti daha güclü, daxili-dramaturji konflikti kəskindir. Əsərdə varın, dövlətin fəsadları, insan xarakterinə təsiri ibrətamizdir.

Bir məclis, üç şəkildən ibarət olan “Cinayət” pyesi kənd mühitində yaşanan uğursuz sevgi macərəsi haqqındadır. İlk səhnələrdə sadə kəndli ailəsi, onların zahirən idillik sakit həyatının arxasında bir konflikt yetişir.

Pyesin zəif kompozisiyası, obrazların qeyri dolğunluğu da bu əsərin daşdığı ictimai-sosial problemlərin kəskinliyini, cəmiyyəti bürümüş xəstə əhval-ruhiyyəni gizlədə bilmir.

Azərbaycan dramaturgiyasında 20-ci illərdə məzhəkə janrı çox yayılmışdı.

¹ Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.66.

Cəmi üç şəkildən ibarət “Dərviş” əsərini dramaturq komediya adlandırır. Pyesin mövzusu folklor motivlərindən alınmışdır, nağıllarımızdan götürülmüş kiçik bir fraqmentdir. Lakin kiçik olsa da ictimai məzmunlu, bütün zamanlar üçün aktualdır. Yağla qurdlu pendirin, atlasla bezin eyni qiymətə satıldığı şəhərə çatan dərviş və şagirdinin macəraları başlayır. Folklorlardan götürülmüş sadə bir süjeti dramaturji materiala çevirən müəllif ictimai problemləri ustalıqla qabardaraq öz əzəli məsləkinə sadıq qalmışdır. Məhz buna görə də bu pyes dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

İran həyatından bəhs edən “Rəzalət səbəbləri” pyesi də insanlar arasındakı ictimai fərqi zülmə və istibdada gətirdiyini, bəzən bu səbəbdən bütöv bir ailənin, kəndin məhv olması səbəblərini aydınlaşdırır.

Səməd Mənsur satiralarında da, publisistikasında da İran mövzusunda toxunur, onun siyasi-ictimai problemlərinə satirik prizmadan baxmağa çalışır. “Rəzalət səbəbləri” pyesində isə ictimai haqsızlığa, zülmə qarşı açıq etiraz, ifşa üsulu təkə İranda yox, həm də Azərbaycan mühitində çox rast gəlinən belə hallara qarşı yönəlmişdi.

Keçən əsrin 20-ci illərində aktyorların fəaliyyəti camaat tərəfindən birmənalı qarşılınmır, onlar daima təzyiqlərlə üzləşirdilər. Yəqin ki, asan olmayan səhnə həyatını, arzu və məramlarını adi tamaşaçıya çatdırmaq istəyi ilə yazılmış “Mükafat” və “Aktyor” faciələri Səməd Mənsurun uğurlu əsərlərindən sayıla bilər. Çünki teatır, səhnəni, pərdə arxasını yaxşı tanıyan Səməd Mənsur olduqca canlı, real aktyor həyatını təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Sadıq – 20 il səhnədə çalışan bir aktyor olaraq əsil qiymətini ala bilməyən, yaşayışının, dolanışığının ağırlığından əzab çəkən kasıb aktyordur. Əsər o dövrün fədakar insanların mənəvi sıxıntılarından bəhs edir. S.Mənsurun mövzunu real həyatda çalışdığı, yaxşı tanıdığı H.Ərəblinskidən tutmuş Sidqi Ruhullaya qədər – bütün aktyorların xatirəsinə həsr etdiyini düşünsək, yanılmazıq.

İkinci yarımçıq pyes olduqca ümitsiz və hüznü monoloqla bitir. H.Ərəblinskinin ölümü, həmkarlarının təmənnasız xidmətlərinin əvəzində rastlaşdıqları həqarətləri göstərməklə müəllif həmvətənlərinin incəsənət xadimlərinin zəhmətini qiymətləndirməyə, onların qədrini bilməyə səsləyirdi. “Aktyor” pyesi 1913-1918-ci illərdə müxtəlif truppalarda, 1920-ci illərdən sonra isə Azad tənqid-təbliğ teatrında tamaşaya qoyulmuşdur¹.

Dramaturğun tərcümə sahəsində gördüyü işlər, türk ədibi Şəmsəddin Samidən etdiyi tədbirlər – “Əhdə vəfa”, “Gaveyi-ahəngər” dramları zama-

¹Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.74

nın aparıcı ideyaları ilə səsleşdiyindən Azərbaycan və türk səhnəsinin aparıcı əsərlərindən olmuşdur. Əsil adı Sami Fraşeri olan Şəmsəddin Sami mövzunu İran mifologiyasından və Firdovsidən aldığı “Gaveyi-ahəngər” faciəsini, “Əhdə vəfa və yaxud arnaudlar” pyeslərini milli-azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdi. “Dəmirçi Gavə” pyesinin mövzusu o dövr üçün olduqca aktual olduğundan uzun müddət Azərbaycan teatrının səhnəsindən düşməmişdir. Səməd Mənsur özü də dəfələrlə bu tamaşada baş rolda çıxış etmişdir.

Hələ 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində (1913) “Əhdə vəfa” tamaşasından sonra verilən rəydə S.Mənsurun üzünü tamaşaçılara tutaraq dedikləri qeyd edilmişdir: “Doğrudur ki, insanın boynunda böyük vəzifələr var. Nə qarınca kimi bütün ömrünü özü üçün azuqə yığmağa sərf etməlidir və nə də bülbül kimi zövq və əyləncə ilə qəflətdə keçirməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərə alaraq möhtərəm yoldaşlarımla müavinəti ilə millətimizin yetim və sahibsiz balalarının təlim və tərbiyəsi yolunda çalışmaqdayam. Bu yolda öz fikrimin xülusu üçün Allah-təala həzrətlərindən müvəffəqiyyət və yoldaşlarımdan müavinət diləyirəm”¹. “Səfa” cəmiyyətinin üzvləri o illərdə xeyriyyəçiliklə məşğul olur, tamaşalardan yığılan pulların, topladıqları vəsaitlərin hesabına uşaqlara təhsil verməyə, onlara yardım etməyə çalışırdılar.

1920-ci ildən sonrakı illərdə Səməd Mənsurun pyesləri müxtəlif teatrların səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdu. O özü də aktyorluq təcrübəsi olduğundan yazdığı kiçik satirik kupletləri “Azad tənqid-təbliğ” teatrında deklamasiya edirdi.

Səməd Mənsurun dramaturgiyası zəngin olmasa da günün zəruri məsələləri ilə səsleşən mövzuları əhatə edirdi. Pyeslərində bu məsələləri bacardığı qədər ustalıqla həll etməyə çalışan Səməd Mənsur cəmiyyətə, avam kütləyə təsir etmək, maarifi, savadı, mədəniyyəti yaymaq vəzifəsinə həmişə sadıq qalırdı.

Dissertasiyanın “**Səməd Mənsurun publisistikası**” adlı üçüncü fəslə publisistin jurnalistlik fəaliyyətinə həsr olunur.

Zəngin lirik və satirik irsi olan S.Mənsur məqalə və felyetonlar da yazmış, iki il satirik «Şeypur» jurnalının nəşiri olmuş, publisistik yazıları başlıca olaraq «Tuti», «Şeypur», «Molla Nəsrəddin» və başqa gülgü jurnallarında nəşr edilmişdir.

“Molla Bayquşalıya bir söz”, “Bu düynü kim açar bilər”, “Koskosa”, “Tamaşaqabaq və yaxud kəmxərc Balanışın” felyetonlarında millətini soyan, təhqir edən ruhanilər, avam kəndlilər, məktəb və dil məsələləri yer alır.”Ey

¹ Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.164

dad Şümür əlindən”, “Amma yenə görməyəcəksən” əsərlərində publisist həmvətənlərinin kəsiblərə, qaçqınlara laqeyd və etinasız münasibətini xüsusi satirik üslubda çatdırır: “Bu milyonə bir baxınız. On beş gün irəlidən şəkərçörəkləri bişib hazır...Bax, o Qars və Ərdəhan fələkzadələri, bu əlsiz-ayaqsızlar və gələcək hamımız.”¹

Zəngin bədii xüsusiyyətlərə malik publisist əsərlərində S.Mənsur dialoji mükəllimələrə, monoloqlara tez-tez müraciət edir, surətlərin münasibətində səhnə detalları işlədir. Özünüifşa məqsədi daşıyan bu üsullar müəllifin irəli sürdüyü problemi nəzərə çatdırır. Dialoq və monoloq formalarından C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi və b. əsərlərində istifadə etmiş, onları publisist üslubun tələblərinə uyğun şəkildə işlətməmişlər. S.Mənsur da publisistikasında C.Məmmədquluzadənin yaratdığı tənqidi-satirik üslubdan faydalanmış, böyük klassiklərin ənənələrini davam etdirmişdir.

«Şeypur» jurnalının on üç nömrəsində dərc olunmuş «Ziyalılar» silsilə felyetonları günün siyasi məsələlərindən bəhs edən ictimai-satirik xarakterli felyetonlardır. Bu felyetonların yazılış texnikası, üslubu müəllifin dram əsərləri yazdığı, «Səfa» cəmiyyətindəki aktyorluq fəaliyyətini yada salır. Quruluşca dialoji mükəllimə formasında yazılmış kiçik, mənalı səhnəciklər kimi təsəvvür etdiyimiz felyetonların maraqlı dil xüsusiyyətləri vardır. Burada bütün söhbətlər eyni adamlar – Əliağa Muradəliyeviçin və Hüseynqulu Daşdəmiroviçin adından aparılır. Yarırus, yarıtürkcə danışan bu iki «ziyalının» mükəlliməsində müxtəlif problemlər öz həllini tapmışdır. Zahirən oxucu müəllifin öz qəhrəmanlarının naqis dilini tənqid etdiyini fikirləşir. Lakin felyetonları oxuduqca ictimai-siyasi məsələlərə kəskin münasibətdə müəllif «mən»ini görmək olur.

“Nicat cəmiyyəti haqqında”, “Mən deyən oldu, olmadı?”, “Təbim gələndə” felyetonlarında iti, sərt ironiyası və tənqidi, “söz oyunu” ilə müəllif ifşa hədəflərini yamanlayır: “Təzə ilimizin balıq üstə təhvil olmaqlığı cəmiyyətlərimizə də təsir eləməyə başlayır...”²

Ədəbiyyat məsələlərinə dair məqalə və felyetonlarla çıxış edən Səməd Mənsur «Divar ədəbiyyatı», «Son ədəbiyyati cədidəmi sərəmadəni», «Kərbəlayi Yaftuməli və yaxud xatəmül-müşahir» kimi əsərlərində mədəniyyətsiz, savadsız, yoldaşlarına böhtan atan şairləri tənqid etmişdir.

Dövrün və zamanın problemləri səviyyəsində fəaliyyət göstərən «Molla

¹ Səməd Mənsur. Göstərilən əsəri, s.164

² Yenə orada, s.164

Nəsrəddin» jurnalı öz həmvətənlərinə, ictimai fikrə çox güclü təsir etmişdir. Həmin illərdə çap olunan gülgü jurnalları «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin ənənələri əsasında yaradılmışdı. 1918-1919-cu illərdə Səməd Mənsurun nəşr etdirdiyi «Şeypur» jurnalı bu cür məcmuələrdən biri idi. İctimai-siyasi məzmunlu məcmuədə mədəni-maarif məsələləri öz əksini tapmışdı.

Aktual problemlərin geniş bədii həllini verən məqalə və felyetonlarsız satirik jurnal əsil qiymətini itirmiş olardı. «Şeypur» jurnalının hər nömrəsində S.Mənsurun «Ziyalılarımız» felyetonlar silsiləsindən bir nümunə çap edilir, satirik şeirləri dərc olunurdu. Jurnalda görkəmli ədib və şairlərimizdən M.Sidqi, H.Nəzərli, S.Mümtaz kimi tanınmış ədiblər, Rzaqulu Nəcəfov (Lağlağı), Mirhəsən Seyid Yusifzadə (Sırtıx), Hacı İbrahim Axundov (Diplomat), Mirzə Məmməd Axundov (Hatif) və başqa jurnalistlərin əsərləri çap edilmişdi. Lakin məqalə və felyetonların əksəriyyəti, o cümlədən məcmuənin kiçik sərlövhəli şöbələri Səməd Mənsur tərəfindən yazılırdı.

S.Mənsurun publisist yaradıcılığı ilə poetik irsi arasında üzvi bir əlaqə və vəhdət müşahidə olunur. Şair satiralarında və lirik şeirlərində irəli sürüb bədii həllinə çalışdığı ictimai-siyasi ideyaları özünün məqalələrində də qoyur, nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa diqqət yetirirdi. O, eyni ideyanı əsasən bədii təsvir, nəqlətmə, göstərmə yolu ilə, bəzən isə daha çox mühakimə, tənqid yolu ilə verirdi.

Şairin ömür səhifəsini vərəqləyən hər kəs əsil istedadın gec-tez qiymətini aldığını, vicdanla və təmənnəsiz olaraq çəkilməmiş zəhmət və cəhdlərin hədəf getmədiyinə əmin ola bilər. Bunu son vaxtlar S.Mənsurun çap edilmiş kitabları, onun haqqında yazılan məqalə və əsərlər də sübut edir.

“Nəticə”də tədqiqatdan alınan əsas fikirlər xülasə edilərək ümumiləşdirilib. Belə bir qənaətə gəlinib ki,

1. Səməd Mənsurun yaradıcılığında hər bir nümunədə xalqın taleyi, Vətənin müqəddəratı önə çəkilir, elə bil sənətkar təkəcə öz millətini yox, bütün bəşəriyyəti «maarifləndirməyə» çalışır. Acı, sərt realist tənqidin və ictimai-fəlsəfi romantikanın bir-birini tamamlaması S.Mənsurun təkrarsız üslubunu bizə tanıdır.

2. Yeni və orijinal keyfiyyətləri ilə «Molla Nəsrəddin» məktəbinin son nümayəndələrindən biri olan Səməd Mənsurun satiraları ictimai kəsəri, tənqidi dil və üslub xüsusiyyətlərinə, qoyulmuş problemlərin həllinə görə müasir dövrdə də vacib və aktualdır.

3. Günün zəruri məsələləri ilə səsleşən pyeslərində Səməd Mənsur cəmiyyətə, avam kütləyə təsir etmək, maarifi, savadı, mədəniyyəti yaymaq vəzifəsinə həmişə sadıq qalırdı.

4. Millətin müqəddəratı ilə bağlı problemlər, milli şüurun təşəkkül və

inkışafı baxımından əhəmiyyətli məsələlər Səməd Mənsurun publisistikasında əsas yerlərdən birini tutur. Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, elm və maarifinin daha da tərəqqi edib çiçəklənməsi qayğıları, dini dünyagörüşünün təhrif olunmasına qarşı mübarizə vəzifələri bu əsərlərin baş ideya-mövzu istiqaməti idi. Məqalə və felyetonlarında müxtəlif ictimai problemləri əhatə edən sənətkar istedadını və əməli fəaliyyətini məhz bu iş – millətə xidmətə həsr etmişdir.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap edilmişdir:

1. S.Mənsurun həyatı, yaradıcılığı mətbuatda və arxivlərdə / Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika konfransının materialları, 5-6 iyul, Bakı, 1994, s.81.
2. Dünya rəngdir / Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika konfransının materialları, may, Bakı, 1994, s 47.
3. “Həpsi rəngdir” şairinin ömründən səhifələr / Azərbaycan Avropa mədəni əlaqələr mərkəzinin tədqiqləri. Elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, Elm, 1999, s.16-19.
4. S.Mənsurun siyasi lirikasının özünəməxsus cəhətləri // Elmi araşdırmalar, Bakı: Elm, 2000, s.79-81.
5. Səməd Mənsur və teatr. Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Казань, 2014, s.77-81.
6. Силой сатиры. Международная научно-практическая конференция «Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие. Коллективная монография. 21-31 октября, 2014 г. Санкт-Петербург, 72-75 стр.
7. Səməd Mənsurun publisistikası / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2015, № 1, s.83-88.
8. Səməd Mənsurun felyetonlarında “Ziyalılar” // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1(93). Bakı, 2015, s.325-327.
9. «Поэт-гражданин» (поэзия С.Мансура) / Наукові записки, серія літературознавства №43, Тернопіль, 2015, 243-252 стр.
10. Səməd Mənsur yaradıcılığında ironiya // Filologiya məsələləri, АМЕА, Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: Elm və təhsil, 2016, № 1, s. 251-255.

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ САМЕДА МАНСУРА

РЕЗЮМЕ

В диссертации рассматривается жизнь и творчество талантливого поэта, публициста, драматурга и деятеля культуры Азербайджана Самеда Мансура (1879-1927). Проведено системное исследование творческого пути видного просветителя, освещены личностные качества писателя, преданного забвению советским режимом.

Диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновывается актуальность исследования, формулируются его цели и задачи, рассматривается степень изученности темы, научная новизна и практическая значимость работы.

Первая глава диссертационной работы называется «Жизнь и литературно-социальная среда Самеда Мансура» и состоит из трех параграфов. Эта глава посвящена научной биографии и культурно-литературной жизни поэта, здесь же прослеживается его общественная деятельность.

Во второй главе под названием «Художественное творчество Самеда Мансура» исследуются: «Источники и идейно-художественные особенности лирики», «Критика социальной среды в сатире» и «Драматургическое творчество» поэта. В работе впервые исследовано мало изученное художественное наследие Самеда Мансура, отведено особое место известному стихотворению поэта «Хэпси ренгидир» (Под покровом красок), выявлено своеобразное место поэта в истории азербайджанской литературы.

Рассматривая художественные особенности сатирических и драматургических произведений поэта, подчеркивается значение и актуальность литературного наследия Самеда Мансура и в наше время.

В главе «Публицистика писателя» анализируются фельетоны и статьи автора, опубликованные в журналах «Тути» и «Шейпур», определяется их идейно-эстетическое значение.

В «Заключении» обобщены основные выводы исследования.

CREATIVE DEVELOPMENT OF SAMAD MANSUR

SUMMARY

The dissertation examines the way of life and works of Samad Mansur (1879-1927), the talented poet, essayist, playwright and cultural figure of Azerbaijan. A systematic study of the prominent enlightener, personal qualities of the writer, deliberately forgotten by the Soviet regime was carried.

The thesis consists of introduction, three chapters divided into seven paragraphs, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the relevance of the study, formulates its goals and objectives, considers the degree of the research of the topic, scientific novelty and practical significance of the work.

The first chapter of the thesis entitled "The life and literary - sociological environment of Samad Mansur" consists of three paragraphs. This chapter devoted to the scientific biography, cultural and literary life of the poet and studies his public activity.

The second chapter entitled "Artistic works by Samad Mansur" explores the themes: "Sources and ideological-artistic features of the lyrics," "Criticism of the social environment in satires" and "Dramatic art" of the poet. For the first time the artistic heritage of Samad Mansur is studied, the well-known poem "Hepsi rengidir" ("Everything is a colour") of the poet which has been researched very little is analysed, the particular place of the poet in the history of Azerbaijan literature is revealed.

Considering the artistic features of the satirical and dramatic works of the poet, it specially emphasizes importance and relevance of the literary heritage of Samad Mansur today as well.

The chapter entitled "Publicistics of the writer" devoted to the actual public social problems of the nation, analyses satires and articles of the author published in the journals "Tootie" and "Sheypur", determines their ideological and aesthetic values.

"Conclusion" of the researched, summarizes the main proposals and ideas of the thesis.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ЯДИГЯР ТОФИК кызы АСКЕРОВА

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ САМЕДА МАНСУРА

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2016